

DE EERSTE SLAG OM IEPER

‘Denk aan het begin van de oorlog, die dagen om nooit te vergeten, toen er iets werkelijk groots was gebeurd, wat niemand nog voor mogelijk hield! We hadden niet in de oorlog geloofd; ons politieke denken was niet in staat om de noodzaak van een Europese catastrofe in te zien. Maar als morele wezens hadden we de ellende zien aankomen – meer nog, we verlangden er op de een of andere manier zelfs naar. Diep in ons hart voelden we dat de wereld, onze wereld, niet langer kon doorgaan zoals ze deed...

Oorlog! Het voelde als een zuivering, een bevrijding en een enorme hoop.’

Thomas Mann, ‘Gedachten in oorlogstijd’ (1914)

‘We kwamen aan in Parijs
Net toen de mobilisatieposters werden opgehangen
We begrepen, mijn maatje en ik,
Dat de kleine auto ons naar een nieuw tijdperk had gebracht
En hoewel we allebei volwassen mannen waren
waren we net geboren.’

Guillaume Apollinaire, ‘De kleine auto’

‘We stonden in de rij voor het voorrecht om gedood te worden.’

Louis-Ferdinand Céline, *Reis naar het einde van de nacht*

Inhoud

Inleiding	9
I De schaduw van Schlieffen	17
Proloog: 20 augustus 1914	19
1 'De virtuositeit van pure durf'	23
2 De man die een oorlog wilde	49
II De samentrekking van de legers in Vlaanderen	61
3 'De kracht van de wanhoop'	63
4 De afleidingsmanoeuvre bij Antwerpen	106
5 De getuigenis van de spade	128
6 De Race naar de Zee	158
7 Toevallige toeristen	187
8 Verrassing in oktober	203
III Vuurboog	231
9 De Saillant	233
10 Schouder aan schouder	259
11 Zangers in de mist	279
12 De redoute aan de rivier	293
13 De Grote Angst	322
14 'Aan een zijden draadje'	346
15 Eén dag	374
IV Ne Plus Ultra	405
16 De oplossing van de schipper	407
17 Dode zee	435
18 Het gat	469

19 'Leuk je hier te ontmoeten'	491
20 De slag van de keizer	529
21 De uitvinding van het niemandsland	565
Epiloog: 17-18 november 1914	585
Dankwoord	588
Noten	598
Register	660

Inleiding

Er is een goede reden voor de Engelse titel van dit boek, *The Killing Season* ('Het dodelijke seizoen'). Er stierven meer mannen in de eerste vier maanden van de Grote Oorlog aan het westfront dan in enig ander vergelijkbaar interval in de vier jaar durende strijd.¹ 'De enorme verliezen in augustus en september 1914', schrijft historicus Alan Kramer, 'werden op geen enkel ander moment geëvenaard, zelfs niet door Verdun.'² Op één enkele dag, 22 augustus 1914, bereikten de Fransen het dodelijke hoogtepunt van de oorlog, met 27.000 doden, een aantal dat het aantal gesneuvelde Engelsen op een beroemdere datum, 1 juli 1916, de eerste dag van de Slag aan de Somme, met 8000 overtrof.³

Tijdens de vier dagen van de Slag der Grenzen, 20-23 augustus, hadden de Fransen 40.000 doden. (De Duitsers leden slechts 15.000 verliezen in dezelfde korte periode.) De Grote Oorlog was nog geen drie weken aan de gang. In augustus lag het aantal Franse doden tussen de 75.000 en 84.500. September, de maand van de Marne, was nog erger: 99.000. De lijkenvelden namen af na die enorme slag: 46.000 (oktober), een nog steeds monsterlijke 38.300 (november), met een kerstbonus van slechts 33.300. Aan het eind van het jaar waren er 301.100 Franse gevechtssdoden: ruwweg één dode Fransman elke 43 seconden – 2007 per dag.⁴

Laten we het aantal gesneuvelde Duitsers van begin augustus tot eind november 1914 nemen.⁵ Het betrouwbaarste overzicht was ongetwijfeld dat van het Sanitätsbehörde, de medische dienst van het Duitse leger, begin jaren 1930: 18.662 (augustus), 25.894 (september), 17.720 (oktober), 14.265 (november) – een totaal van 76.541 gesneuvelden. In *The World Crisis* verhoogt Winston Churchill het cijfer tot 116.750 Duitse doden aan het westfront in dezelfde periode, een aanzienlijk verschil. Waren de verliezen van

de aanvallende Duitsers zoveel minder dan die van de Fransen? Het lijkt onwaarschijnlijk, maar toch.

De waarheid is dat we de uiteindelijke berekening van de vernietiging aan beide kanten nooit met zekerheid zullen weten. Zelfs nu, meer dan een eeuw na het einde van de Grote Oorlog, gaan de velden met kruisen en grafstenen, de omheiningen en de marmeren kisten die de botten van de niet-geïdentificeerden verbergen, of de duizenden namen op herdenkingsmuren ons begrip te boven. Er is genoeg tijd verstreken om de statistieken van massale rouw om te zetten in een metafoor. Maar welke hoge of lage schatting we ook accepteren, één omstandigheid is onbetwistbaar: de massamoorden van de herfst vormden het eerste hoofdstuk in het doorlopende verhaal van demografische catastrofes in de twintigste eeuw. We kunnen niet meer doen dan speculeren over de schade die is toegebracht aan ons genetisch erfgoed.

‘De Eerste Wereldoorlog’, schrijft wijlen George Steiner, een van onze scherpzinnigste publieke intellectuelen, ‘eiste niet alleen een enorm aantal slachtoffers, hij was daarin ook gruwelijk selectief.’⁶ De slachtingen die begonnen met het ‘Killing Season’, ‘hebben een generatie van Engels moreel en intellectueel talent uitgeroeid en ze hebben velen van de besten uit de Europese toekomst geëlimineerd. Hele pagina’s van tijdschriften als de *Tatler* of *L’Illustration* zouden vol staan met knappe, besnorde gezichten uit de hogere klasse, die balboekjes van de doden. Zij waren de jonge mannen die normaal gesproken zouden zijn klaargestoomd om te leiden en te innoveren, om de koloniën te besturen, die Europa machtig maakten. Op korte termijn zou dat een ramp blijken te zijn. De stemmen van verdeeldheid, tweedracht en wraak, de derderangs acteurs van de tirannie, de misdadigers van het fascisme en communisme, zouden al gauw het middelpunt vormen.

‘We kunnen niet nadenken over de crises van de westerse cultuur,’ vervolgt Steiner, ‘over het ontstaan en de vormen van totalitaire bewegingen in het Europese hart en de herhaling van de wereldoorlog, zonder scherp in gedachten te houden dat Europa [...] was beschadigd in zijn centra van leven. [...] De satirische opvatting van Brecht en George Grosz, van kinderen die vermoord worden omdat ze nooit geboren zullen worden, heeft zijn speciale genetische betekenis.’⁷ Er zijn inderdaad schattingen gemaakt. In Frankrijk, zo schrijft professor Alexandre Lafon van de universiteit van Toulouse, ‘is het mogelijk om een bevolkingstekort te berekenen van onge-

veer 1,5 miljoen geboorten als gevolg van de vroegtijdige dood en afwezigheid tijdens de oorlog van jonge mannen die de huwbare en reproductieve leeftijd hadden bereikt.⁷⁸

Waarom was het aantal doden in die maanden aan het westfront zo buitensporig hoog? Er is een simpel antwoord. Een open oorlog is veel dodelijker dan vechten vanuit voorbereide defensieve posities. De loopgraven redde levens. Gedurende een groot deel van die zomer en herfst streden de tegenstanders bovengronds in onbeschut en onbeschermd gebied, in een van de meest ontgonnen, maar voor soldaten gevaarlijk open landschappen op aarde, rijkelijk voorzien van akkers en goed onderhouden bossen, als dodelijke hertenparken die maar al te vaak open schootsveld boden. Ze deden dat te midden van geschutvuur van lichte kalibers (75 of 77 mm) dat bijna non-stop doorging. Schuilplaatsen waren schaars of werden niet gebruikt, omdat soldaten nog niet hadden geleerd om dekking te zoeken.

De artillerie, de grootste moordenaar tijdens de hele oorlog, slechts daarin beperkt door het periodieke tekort aan granaten en de problemen met de loop van te vaak afgevuurde kanonnen, gedijsde in het open veld. Geweren en machinegeweren droegen het hunne bij. Een enkel bataljon, dat duizend man kon tellen maar waarschijnlijk meestal gereduceerd was tot zes- of zeventhonderd, kon zelfs honderdduizend kogels per dag afvuren, wat betekende dat er langs de hele linie miljoenen kogels per vierentwintig uur werden afgevuurd. In de openlucht was het aantal daarvan dat vlees trof misschien klein, maar voldoende om er dagelijks een paar duizend te doden.

Het doden werd alleen maar verhevigd door het enthousiasme van mannen die voor het eerst ten strijde trokken, opgezweept met de bitterheid en patriottische misvattingen die regeringen opzettelijk aanwakkerden. We mogen ook niet het effect onderschatten van de tactiek van gesloten formaties, die al vroeg in de oorlog de voorkeur kregen en die in plaats van de verdedigers onder de voet te lopen vaker resulteerden in het van dichtbij afslachten van de aanvallers. Generaals aan beide zijden geloofden dat de verdediging het best gediend was met het opeenstapelen van troepen vooraan, zelfs in de openlucht. Dat zorgde misschien voor meer vuurkracht, maar het maakte hen ook een gemakkelijk doelwit voor de vijandelijke artillerie. De grote aantallen beschikbare manschappen eisten enorme verliezen. Dichtheid was de regel, maar niet altijd.

Een groot deel van de schuld lag bij het leiderschap van die eerste maanden, dat varieerde van stug en schichtig tot roekeloos en blindelings optimistisch. Te veel generaals aan beide zijden hadden eerder de top bereikt door politieke behendigheid en vastberadenheid om hun concurrenten te overtreffen dan door een aangeboren talent om oorlog te voeren. Ouderdom, vooral in het Duitse leger, won het van verbeelding en energie. De generaals van 1914 vochten nog steeds de veldslagen van de negentiende eeuw, vooral de Frans-Pruisische Oorlog. De tangbeweging van Sedan, een echo van Cannae, Hannibals overwinning op de Romeinen in 216 voor Christus, was voor altijd in de gedachten van de Duitse generaals, evenals die van de majoors en kolonels die streefden naar rangverhoging.

Hoewel het al gauw duidelijk werd dat nieuwe manieren en middelen om te doden de doctrines en fixaties uit het verleden hadden overweldigd, verzetten generaals zich aan alle kanten tegen verandering. Kleine geesten waren niet in staat om grote aantallen mensen te managen. De Duitse opperbevelhebber, Erich von Falkenhayn, schatte dat tegen het midden van oktober 1914 vier miljoen mannen, geallieerde en Duitse, tegenover elkaar stonden aan het westfront.⁹ De gebeurtenissen van die herfst zouden de strijdenden, in de woorden van de goede historicus Robert T. Foley, ‘op slecht in kaart gebracht en grotendeels onbekend terrein brengen’.¹⁰

Operationele brillen, laat staan strategische, was zeldzaam in die tijd. Beide partijen waren echter gezegend met uitzonderlijke soldaten in het middenkader, van wie de meesten nu vergeten zijn. Dat zou niet zo moeten zijn. Mannen als viceadmiraal Pierre Ronarc’h, die de Franse mariniersbrigade bij Diksmuide leidde, of briljante bevelhebbers als de Duitser Johann von Zwehl, de Brit Edward Bulfin of brigadecommandant Charles FitzClarence zijn de echte helden van dit verhaal. Slechts drie personen op invloedrijke posities – je zult ze op deze pagina’s tegenkomen – benaderden die norm van echte uitmuntendheid, een Fransman, een Belg en een Duitser: Ferdinand Foch, koning Albert en Fritz von Lossberg (wiens opmerkelijkste prestaties als het defensieve genie van het westfront later zouden komen). Naast hun knappe koppen en hun vermogen om te leiden en te motiveren hadden ze één eigenschap gemeen. Vóór augustus 1914 had geen van hen ooit onder vuur gelegen.

Toen de stationaire loopgravenstelsels de bewegingsoorlog vervingen, nam het aantal doden af. Ondanks alle ellende en op de loer liggende ge-

varen, de slimme vernietigingswapens, was de loopgravenoorlog meetbaar veiliger dan onbeschermd troepen in open veld.

We zijn geneigd te vergeten hoe veranderlijk die eerste tweeënhalve maanden van de Grote Oorlog waren. De vijandelijke legers rukten op of trokken zich terug over honderden kilometers voordat de linies eindelijk stolden. De steeds ingewikkelder loopgravenstelsels lieten hun sporen bijna als bijzaak achter. Terwijl de moordende troepen die herfst naar het noorden (en zuiden) trokken, volgden de eerste loopgraven. Ik richt me op de gestage verspreiding ervan als onderdeel van het grotendeels niet-vertelde verhaal van de zogenaamde Race naar de Zee. In de woorden van Hew Strachan, in zijn meesterlijke *To Arms*, het eerste deel van zijn geschiedenis-in-wording van de Eerste Wereldoorlog, maakten loopgraven het mogelijk om ‘grond te verdedigen met minder troepen, zodat vermoeide mannen konden herstellen en – vooral – nieuwe formaties konden worden gecreëerd voor mobiele operaties elders. De ironie wil dat de loopgravenoorlog werd ingevoerd om mobiele oorlogvoering mogelijk te maken.’¹¹

De Race naar de Zee had niet de hernieuwde kracht en intensiteit kunnen krijgen die het kreeg als de twee partijen geen open stukken land hadden gehad om zich te herordenen. Toen de open ruimte om te manoeuvreren op raakte, haalden de loopgraven hen in en werden ze het belangrijkste feit van de oorlog in het Westen. We kunnen zelfs de dagen en de plaatsen aan beide kanten van de linie benoemen waar ze voorgoed werden gesloten.

De gevechtshandelingen van die eerste oorlogsmaanden vonden bijna non-stop plaats, een ‘eeuwigdurende crisis’, om Steiners treffende uitdrukking te gebruiken. De westerse wereld had sinds de Franse Revolutie en de napoleontische oorlogen – om Steiner nogmaals te citeren –, die ‘het tempo van de gevoelde tijd letterlijk versnelden’, niet meer zo’n krankzinnige periode meegemaakt.¹² (Ik zou de Amerikaanse Burgeroorlog eraan toevoegen.) Het was een fenomeen dat zich alleen kan voordoen bij gebeurtenissen zoals die in die zomer en herfst. Tijd reageert, net als elke andere psychologische factor, op overbelasting. De baan van zijn legendarische pijl mag dan wel direct en recht zijn – de eminente Franse historicus Marc Bloch noemde historische tijd ‘een concrete en levende realiteit met een onomkeerbare vlucht naar voren’ –, maar de snelheid van die vlucht is zelden constant.

Dat is misschien wel een van de grote raadsels.¹³ Geschiedenis, de dienaar van de tijd, heeft een eigen wil.

In 1914 vonden in het westen twee echt belangrijke – ik vermijd het woord ‘beslissende’ – veldslagen op het land plaats.¹⁴ Beide veranderden fundamenteel het historische landschap van de Grote Oorlog aan het westfront, dat daarna nooit meer hetzelfde was. De eerste was ongetwijfeld die bij de Marne, waar de Duitse militaire expansie kortstondig haar uiterste grenzen bereikte. Hij duurde zes dagen – negen als je de laatste achtervolging van de Duitsers op de hoogvlakte van de Aisne meetelt – en strekte zich uit over meer dan driehonderd kilometer van Noord-Frankrijk, ruwweg van Soissons tot net voorbij Nancy. Wat begon als een schijnbaar onstuitbare Duitse opmars eindigde met de terugtrekking van hun legers, die zich met tegenzin ingroeven. De slag redde Parijs en misschien Frankrijk zelf. Voor de Fransen zou er geen herhaling komen van de vernedering van de Frans-Pruisische Oorlog 43 jaar eerder, geen Sedan met de gevangenneming van een keizer.

Inderdaad, in minder dan een week ging het initiatief aan het westfront van de Duitsers naar de geallieerden (of van de centrale mogendheden naar de Entente, om termen te gebruiken die nu weinig vertrouwd lijken, zo niet een beetje muf). De zeisachtige zwiep van het legendarische Schlieffenplan bleek slechts zo effectief als de generaals die het orkestreerden. Niet voor de laatste keer in die oorlog faalden de Duitse zenuwen – die van de bevelhebbers, niet die van de gewone soldaten.

De andere grote veldslag in het westen vond plaats rond de oude Belgische stad Ieper. Ik zou willen beweren, en dat is de premisse van dit boek, dat de uitkomst daarvan nog belangrijker en ingrijpender was dan die van de Marne. Dat is niet de gangbare opvatting. Voordat ik begon met mijn onderzoeks- en schrijfwerk voor dit boek, was het zelfs niet de mijne. Ik werd ooit geciteerd toen ik de Marne ‘de belangrijkste militaire gebeurtenis van de vorige eeuw’ noemde. Belangrijk was die, maar de Marne betekende niet de uiteindelijke nederlaag voor Duitsland. Ieper was dat wel.

Strategisch gezien stond er veel op het spel, en dat was duidelijk zichtbaar. Het waren de Kanaalhavens: Duinkerken, Calais en Boulogne. Voor de ene partij bleef de verovering ervan de altijd aanwezige reden voor de strijd, en voor de andere partij de redding ervan. Het verlies ervan zou op zijn minst een volledige geallieerde terugtocht hebben afgedwongen en

een mogelijke heropening van de weg naar de Franse hoofdstad. Het zou de tot dan toe zekere stroom van manschappen en wapens uit Engeland hebben kunnen onderbreken, of in het ergste geval Groot-Brittannië uit de oorlog hebben gestoten. Een paar dagen voor de Marne leek dat heel goed mogelijk. Eind augustus of begin september hadden de Duitsers bovendien de Kanaalhavens binnen kunnen lopen. Ze lieten de kans voorbijgaan. Ze waren te druk bezig met Parijs.

Een beslissing kan een domino-effect hebben. Net als het niet-nemen van een beslissing.

Ieper, een vijftigtal kilometer van Duinkerken, was de sleutel die de weg naar de Kanaalhavens kon vrijmaken. De belangrijkste gevechten – gevechten binnen de grote slag – vonden verspreid over een halvemaaan van tachtig kilometer plaats, die zich uitstrekte van het vlakke land van de Leie langs Ieper, tot aan de marktstad Diksmuide en dan westwaarts langs de kleine rivier de IJzer tot aan de Noordzee. De Duitsers vielen overal aan, vrijwel zonder ophouden. De crises duurden bijna een maand. Elk land leek een andere einddatum in gedachten te hebben.

De geometrie van bewegingen uit alle richtingen, een botsing van grovere pijlen die vier legers voorstelden, Franse, Britse, Belgische en Duitse, bevestigde de centrale positie van Ieper. Dit verslag volgt die botsing en de uitkomst ervan op één enkele oktobermiddag.

Toen de hier beschreven gebeurtenissen plaatsvonden, werd de strijd om Vlaanderen simpelweg gezien als de Slag om Ieper of de verdediging van de Kanaalhavens. Het idee dat het slechts de Eerste Slag om Ieper zou kunnen zijn, was ondenkbaar. Beide partijen hoopten nog steeds, en waren ervan overtuigd, dat de oorlog, die al te kostbaar was, beslecht zou zijn voordat 1914 voorbij was en nog voordat de bladeren van de bomen zouden vallen.